

I.1. Bevezetés

Grammatikánk első egysége a nyelv formai oldalát állítja a középpontba. Leltárszerűen sorra veszi a szerkezeti elemeket és kapcsolódási szabályait, s teszi mindezt azzal a céllal, hogy alkalmas nyersanyagot szolgáltatson egy, a nyelv működését bemutató leírás-hoz. A szerkezet leírása absztrakció, kényszerű leegyszerűsítése, megmerevítése az állandó mozgásban levő, a világot nyelvi eszközökkel leképező rendszernek. A kategóriák a nyelv leírását, megragadását szolgáló, mesterségesen létrehozott csoportok – amolyan segédeszközfélek –, amelyeknek csak addig van létjogosultságuk, amíg a tényleges megismerést szolgálják, de sohasem válhatnak öncéllá.¹ Mivel a nyelv alapvető tulajdonsága a dinamizmus, tudomásul kell venni, hogy ez eleve kizárja a merev kategória-határokat. A különböző szempontok szerint felállított kategóriák keresztezik egymást, átfedések, ellentmondások jönnek létre, amelyek csak a kognitív, az általános és a nyelvspecifikus funkciókra egyaránt fókuszáló leírás segítségével oldhatók fel. Mindez egyáltalán nem zárja ki, hogy a formai eszközök explicit leírására törekedjünk. Csak éppen át kell tenünk a súlypontot az állapotról a változásra, az eredmény explicit leírásáról a folyamat explicit megragadására.²

Polifunkcionalitásukból fakadóan a nyelvi elemek többféle információt hordoznak, a működés során ezek az információk felváltva kerülnek előtérbe. Egy-egy elem több részrendszerhez is tartozik. Arról, hogy egy adott helyzetben mely részrendszer szabályait kell figyelembe venni, a formális leírás már nem ad számot.

A nyelv működésének megértése rejtvény vagy inkább társasjáték: egyrészt meg kell fejteni, hogy az adott nyelvi megnyilatkozás elemei milyen információt hordoznak – azaz mi a jelentésük, funkciójuk –, másrészt fel kell ismerni az adott részrendszer formális szabályait. Ez utóbbi területen a játékosoknak kevés a mozgási szabadságuk, mivel a formális szabályok szigorúak – ez a formára összpontosító leíró nyelvtanok terepe. Jelen grammatikánk pedagógiai célú, ezért mindig előtérbe kerülnek az érthetőség, a taníthatóság szempontjai. A formák leírása nem önmagáért való: a megjelenítendő cél, a működő nyelv bemutatása vezérli. Ebben az értelemben a Scserba-féle aktív grammatikához áll közel,³ azaz a formához hozzárendeli a funkciót. A funkció megragadása azonban nem csak cél: sok esetben a funkció magyarázza az elemek választásának és társulásának módját, azokat a kérdéseket, amelyekre a forma és szerkezet elemzése nem ad kielégítő választ. Első nagy fejezetünkben megfigyelhető: ahogyan távolodunk a struktúra alapját képező fő beszédrészekről, és haladunk a használat okozta változásnak erősebben kiszolgáltatott viszonyító kategóriák felé, egyre inkább előtérbe kerülnek a funkcióra épülő magyarázatok, egyre kevésbé támaszkodhatunk a szerkezet nyújtotta biztos támpontokra.

¹ Hegedűs 2010: 22–43.

² Halliday–McIntosh–Strevensnél fejezetenként előfordul a „hogyan működik a nyelv” kifejezés, amelyen a szerzők a nyelv működésének feltárását értik: „A korábbi fejezetek gyakran a nyelvészet és a fonetika alapvető területeiről szóltak, s arról, hogy felhasználásukkal miként írható le a nyelv »működése.«” „A nyelv tudományos vizsgálata azt jelenti, hogy megalkotjuk a nyelv működésének egységes elméletét.” (1965: x, 5; Balácsi József Attila fordítása.)

³ Jászay 1996: 143–144.

I.2. A nyelv elemei. Szavak, szófajok, beszédrészek

A nyelveírás hagyományos egysége a szó, mely a nyelvhasználat során önmagában, önmagáért sohasem jelenik meg. A szavak beszédrészekbe – esetenként szintagmákba – tömörülve építik fel a legkisebb információs egységet, a mondatot.⁴ A szó explicit meghatározása a nyelvek változékony természetéből fakadóan nem várható. Az egyes szóosztályok formai jellemzője nyelvenként különböző, jelentésük alapján többé-kevésbé átfogó kategóriákat alkotnak. A taníthatóság szempontjából nem nélkülözhetők a funkcionális szempontok.

I.2.1. A szó funkciója

A lexémák (fogalomszók) fogalomjelölő funkciójuk alapján az emberi gondolatközlés, a beszéd alapegységeivé válhatnak – tehát alkalmasak a mondatrészi szerep betöltésére, alapul szolgálnak a mondatrész megszerkesztéséhez.

Az elemi lexéma egyetlen morfémből álló szó; a szerkesztett lexéma több morfémből áll, lehet képzett szó vagy összetett szó. A lexémák vagy elemi alakjukban, vagy toldalékok segítségével léphetnek kapcsolatba egymással, így nyerik el mondatrészi funkciójukat. Ez a glosszéma, amely a szószerkezetnek, illetve a megszerkesztett mondatnak része, azaz mondatrész.

I.1. táblázat. Szavak és szóelemek

<i>A</i>	<i>kutya</i>	<i>a</i>	<i>ház</i>	<i>előtt</i>	<i>hang +</i>	<i>-os+</i>	<i>-an</i>	<i>u-(?)+</i>	<i>-gat +</i>	<i>-ott</i>
morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma		morféma	morféma
(ál)lexéma	lexéma	(ál)lexéma	lexéma	(ál)lexéma	lexéma			lexéma		
glosszéma		glosszéma			glosszéma			glosszéma		

I.2.2. A nyelv elemei

Egy nyelv leírásában maga a kategorizálás sosem lehet cél, csak segédeszköz az adott nyelv működésének megértéséhez. A nyelvi kategorizálástól nem lehet elvárni a tökéletes adekvátságot, hiszen nem valóságos, létező, körülhatárolható elemeket kategorizálunk,

⁴ A nyelvi nyilatkozat grammatikai-logikai analízisének eredménye a **mondat** és a **szó**; a szó az értelmes nyilatkozat legkisebb szemantikai egysége. A szó egy **fogalom**, a mondat egy ítélet nyelvi kifejezése. (Gombocz 1949: 23 Karl Wilhelm Ludwig Heyse *System der Sprachwissenschaft*jára [Berlin, 1856] hivatkozik.)

hanem absztraktumokat.⁵ A szófajok/szóosztályok a szavaknak formai és/vagy funkcionális hasonlóságuk alapján kialakított csoportjai.

A valóság nyelvi megjelenítésében betöltött szerepük szerint megkülönböztetünk jelentéshordozókat (**fogalomszók**, tartalmas szók) és a jelentéshordozókat összekötő, egymáshoz rendelő **viszonyszókat**.

I.1. ábra. Fő- és kíséző szófajok

A fogalomszók és viszonszókat a különböző nyelvekben különböző formai kritériumok szerint rendeződnek kategóriákba. Ha a kategóriák határai túlságosan mereven lettek meghúzva, az akár a funkciók tisztázásának rovására is mehet. Különböző nyelvek különböző módon, különböző elemekkel fejezik ki a fogalomjelölő és a viszonyjelölő funkciót, sőt a szóhatárok gyakran még egy nyelven belül is ellentmondásosnak tűnnek.

A kutya az asztal alatt ül.

alatt – viszonyjelölő funkció,
önálló szó

A macska az ágyban alszik

-ban – viszonyjelölő funkció,
nem önálló szó (toldalék)

The dog is sitting under the table.

under – viszonyjelölő funkció,
önálló szó

The cat is sleeping in the bed.

in – viszonyjelölő funkció,
önálló szó

A fenti példa rámutat, hogy a nyelv szerkezetének pontos feltérképezésénél, más nyelvekkel való összevetésénél a szóhatárok félrevezetőek lehetnek. A különböző osztályozási szisztémák közül azokat érdemes szemügyre venni, amelyek a szóosztályok alapvető funkcióját, a megnevezést (lexikoszemantikai funkció) és a viszonyjelölő (grammatikai/strukturális) funkciót tekinti a felosztás alappilléreként. A magyar szófaji rendszer felvázolásához két leírásra érdemes támaszkodni.

⁵ „Az absztraktumok viszont nem konkrét, »odakint« reálisan létező dolgok alapján történő »elvonatkoztatással« jönnek létre, hanem egytől egyig a beszédben keletkeznek, ezért nincs is mögöttük semmiféle valóságos dolog, sem az absztraktum pontos megfelelőjeként »mint olyan«, sem pedig annak valamilyen konkrét »képviseleteként«” (Szilágyi N. 2004: 28).

I.2. táblázat. *A szóosztályok funkció szerinti osztályozása Hengeveld–Mackenzie⁶ alapján*

Lexikális szófaj	Példa	Grammatikai szófaj	Példa
Ige	<i>kiirt</i>	Segédige	<i>kell, kéne</i>
Főnév	<i>patkó</i>	Névmás	<i>én, az</i>
Melléknév	<i>rémisztő</i>	Melléknév-más	<i>ilyen, olyan</i>
Határozószó	<i>fent</i>	Határozószómás	<i>ott, akkor</i>
Adpozíció ⁷	<i>alatt</i>	Grammatikai adpozíció	<i>-tól, -nál</i>
Kötőszó	<i>míg</i>	Grammatikai kötőszó	<i>hogy, mivel</i>
Indulatszó	<i>hé!, ejha!</i>	Grammatikai indulatszó	<i>csak, akár</i>

A modern európai grammatikai hagyományban Lyons⁸ háromszatú rendszerezése gyökeresedett meg. E felosztás előnye, hogy elmossa a határt a szóértékű és a szónál alacsonyabb szintű elemek között, valamint figyelembe veszi a tetetlen elemeket is.

I.3. táblázat. *A szófajok háromszatú csoportosítása Lyons szerint*

Főbb szófajok	Szófajok	Másodlagos kategóriák
Főnevek	Névelők	Eset
Igék	Névmások	Igeidő
Melléknevek	Segédigék	Igeszemlélet
Határozószók	Kötőszók	Igemód
	Elöljárószók	Személy
	Indulatszók	Szám
		Nem

Az eredeti, hagyományosan elfogadott zárt/nyílt szóosztály megjelölést azért cseréltem fel a **fogalomszó–viszonyító elem** elnevezésekre, mert a nyelvtanon végighúzódo átfogó szemlélet épp az átjárást, az átjárhatóságot hangsúlyozza. A viszonyító elemek kategóriájába tartoznak a viszonzók is.

⁶ Hengeveld–Mackenzie 2008: 401.

⁷ Az adpozíció olyan szófaj, amely csakis valamely kiegészítés (főnév, főnévi szintagma, névmás vagy főnévi szintagmaként használt tagmondat) előtt (előljárószó) vagy után (névutó) jelenik meg, és az a funkciója, hogy e kiegészítésnek egy másik névszói vagy igei mondattaghoz való viszonyát jelezze, mégpedig olyan szemantikai vonatkozásokban, mint hely, idő, tulajdonság, eszköz, birtoklás.

⁸ Lyons 1968: 270–333 alapján.